

СЕРЕДНЬОВІЧНІ ГОРОДИЩА ДНІПРОВСЬКОГО ЛІВОБЕРЕЖЖЯ ІЗ ЗАЛИШКАМИ ВОДОЗБІРНИХ СПОРУД

Розглядається ситуація довкола сіверянських та давньоруських городищ Дніпровського Лівобережжя із залишками водозбірних споруд.

К л ю ч о в і с л о в а: Дніпровське Лівобережжя, середньовіччя, городища, ями-колодязі.

Особливою рисою деяких городищ на території України, зокрема на Лівобережжі Дніпра кінця I — початку II тис., є наявність посеред захищеного майданчика великих ям, котрі дослідники визначають як водозбірні резервуари або колодязі. Вони розміщені на пам'ятках з високою топографією, що віддалені від водойм і потребують акумульованої води чи її джерела. Подібні споруди відомі для багатьох хліборобських культур.

Доцільність використання терміну «яма-колодязь» може бути пояснена невирішеністю всіх питань, пов'язаних із цими об'єктами, від яких на поверхні поселень лишилися тільки значні за розмірами западини. Українські вчені М.П. Кучера, О.В. Сухобоков та О.П. Моця вважають їх рештками ям-резервуарів для збору та зберігання води (Кучера, Сухобоков 1971; Сухобоков 1992, с. 146; Моця, Халиков 1997, с. 111). П.О. Раппопорт, а за ним і Ю.Ю. Моргунов вважають їх залишками глибоких колодязів (сягають водоносних шарів), краї яких заплили (Моргунов 2005, с. 143). Автор обрав нейтральний термін «яма-колодязь», щоб не втручатись у дискусію, адже вона, як і конструкція цих об'єктів, не стосуються теми статті.

В історіографії приділено мало уваги яма-колодязям на середньовічних пам'ятках України, що пояснюється тим, що вони погано досліджені. Більш-менш розкопаних об'єктів маємо одиниці, адже це дуже складна й подекуди небезпечна праця. Вчені відзначали великі ями-западини на городищах від початку археологічних досліджень. Одні з перших розкопок провів В. Хвойка в Білгороді (Моргунов 2005, с. 143). Переважну частину пам'яток з колодязями описали під час розвідок І.І. Ляпушкін, М.П. Кучера та О.В. Сухобоков (Ляпушкін 1961; Кучера 1971; Кучера, Сухобоков 1971), на Лівобережжі на них указував Ю.Ю. Моргунов (Моргунов 1980; 1990а; 1996), О.М. Веремей-

чик та І.А. Готун досліджували питання колодязів на давньоруських сільських поселеннях (Веремейчик, Готун 1995).

О.М. Веремейчик, І.А. Готун та Ю.Ю. Моргунов всебічно розглянули конструкцію розкопаних колодязів, а також спробували їх датувати. Але єдиною узагальненою працею була стаття М.П. Кучери «Залишки водозбірних споруд на слов'яно-руських городищах X—XIII ст.» (Кучера 2000), в якій подано перелік усіх досліджених ям від колодязів Південної Русі. Вчений описав 45 городищ та подав 42 плани, а також розділив їх хронологічно на VIII—X, XI—XIII та XII—XIII ст. Ця шкала ґрунтується на загальній періодизації городищ і достовірно можна вказати лише на верхню дату існування пам'ятки чи об'єкта (Кучера 2000, с. 97). Звісно, без дослідження кожної ями-колодязя неможливо точно визначити її дату, не кажучи вже про конструктивні особливості цих об'єктів.

На нашу думку, для повного розкриття питання потрібно якомога точніше датувати ями-колодязі на лівобережних пам'ятках. Крім того, слід звернути увагу на ситуацію довкола них — на планування та площу городища, на територію навколо пам'ятки (наявність та параметри довколишніх поселень), а також на соціально-економічні процеси, пов'язані з цими пам'ятками.

Поставлені завдання вимагають створити каталог лівобережних городищ з ямами-колодязями з урахуванням їхніх параметрів. Сюди внесено 16 об'єктів, описаних М.П. Кучерою (Кучера 2000, с. 94, 96—97), а також додано незгадане ним городище Бербениці Лохвицького р-ну Полтавської обл. (рис. 1), досліджене Ю.Ю. Моргуновим (Моргунов 1996, с. 61—63). Варто нагадати, що для М.П. Кучери було очевидним існування цих об'єктів на городищах Ляшівка і Тарасівка, в той час як другий вчений не вважає їх ямами (Моргунов 2005, с. 143). Ці пам'ятки дійсно пошкоджені залиш-

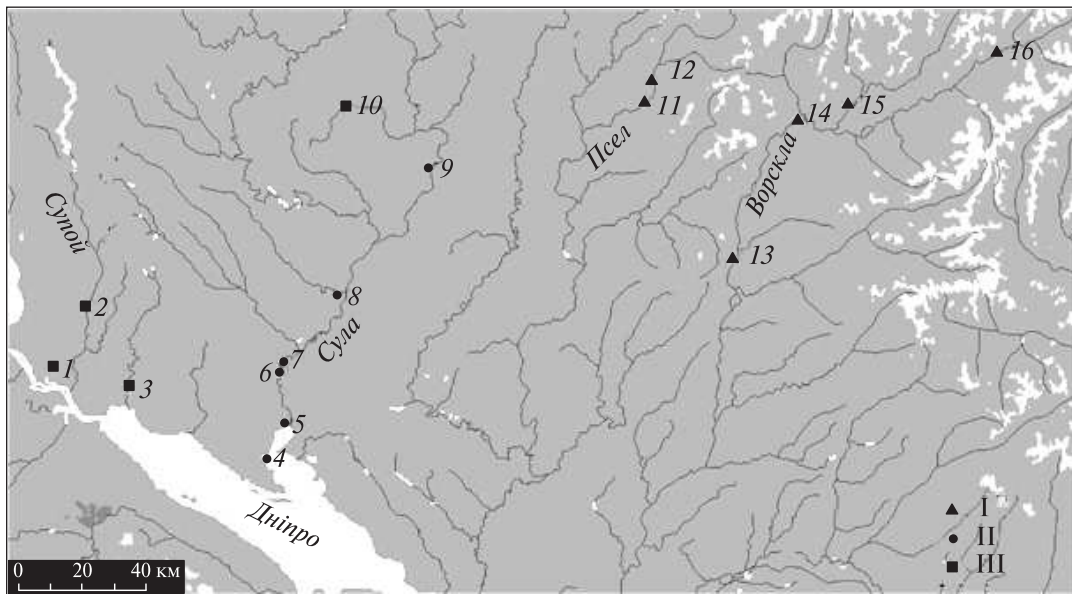

Рис. 1. Лівобережна Україна. Городища з ямами-колодязями: I — роменського часу; II — X—XIII ст.; III — давньоруського часу. 1 — Бубнівська Слобідка; 2 — Каленики; 3 — Золотоноша; 4 — Кизивер; 5 — Ляшівка; 6 — Чутівка; 7 — Тарасівка; 8 — Мацківці; 9 — Сенча; 10 — Бербениці; 11 — Кам'яне; 12 — Зелений Гай; 13 — Глинське I і II; 14 — Зарічне; 15 — Нісаха; 16 — Хотмизьк

ками селітроваріння, що ускладнює атрибуцію об'єктів.

Бубнівська Слобідка Золотоніського р-ну Черкаської обл. (рис. 2, 1). Городище займає мис на плато лівого берега Дніпра за 4,0 км від Змієвого валу, утворений долиною річки і спадаючими в неї ярами. Округлий майданчик має із заходу два чи три вали та рови діаметром 70,0 м. У південній пониженій частині майданчика є яма-колодязь діаметром 7,0 м і завглибшки до 1,0 м. Поряд є селище, що датується давньоруським часом і простягається більш ніж на 1,0 км уздовж берега на захід. Городище та селище мають слабкий культурний шар; серед знахідок присутні фрагменти скляних браслетів, овруцького пірофіліту та амфор (Ляпушкін 1961, с. 324—325; Кучера 1979, с. 9—10; Древнерусские поселения... 1984, с. 134—135).

Каленики Золотоніського р-ну Черкаської обл. (рис. 2, 2). Городище розташоване на правому березі Супою, має кільцеве планування з дворядною системою валів і ровів діаметром 45,0 м. Навпроти входу в північно-східній частині городища є яма-колодязь діаметром 20,0 м та завглибшки 1,5 м. На пам'ятці знайдено кілька фрагментів давньоруської кераміки, що вказує на тимчасове використання городища. Поряд розміщене селище (25 га) з матеріалами XII—XIII ст., серед яких виявлені уламки скляних браслетів, амфор і шматки рожевого шиферу (Кучера 1971, с. 13—15; Древнерусские поселения... 1984, с. 136).

Золотоноша Черкаської обл. (рис. 2, 3). Пам'ятка знаходиться на кінці мису (20—25 м заввишки) лівого корінного берега р. Золотоношка. Округлі в плані вал та рів у діаметрі 70 м, культурний шар слабко насичений. У пониженій північній частині збереглась яма-колодязь розмірами 12,0 × 14,0 м і завглибшки до 1,0 м. І.І. Ляпушкін датує пам'ятку X—XIII ст. Поряд два селища XI—XIII ст. (за М.П. Кучерою) площею 300 × 400 м та 150 × 100 м, де були знайдені фрагменти амфор та шиферу (Ляпушкін 1961, с. 330; Кучера 1979, с. 10—11; Древнерусские поселения... 1984, с. 136).

Кизивер Чорнобаївського р-ну Черкаської обл. (рис. 2, 4). Городище розміщується на високому (35 м) мисі третьої надзаплавної тераси правого берега Сули, має кільцеподібний вал та підковоподібний рів розмірами 48 × 45 м (0,16 га). Із заходу вал роздвоюється і в ньому влаштований прохід, напроти якого в північно-східній частині виявлена яма-колодязь діаметром 20 м та завглибшки 3,3 м. М.П. Кучера виділив два будівельних періоди за розрізом валу зі слідами пожежі на початку — в середині XII ст., а перший період відніс до X ст., Ю.Ю. Моргунов уточнив датування: перший період — початок XII ст., другий — друга половина XII ст. За 200 м на південь знаходилися два менші синхронні городища. Поряд було селище площею 10 га X—XIII ст. (Копилов 1949, с. 252; Кучера 1964, с. 103; 1987, с. 23—24; Древнерусские поселения...

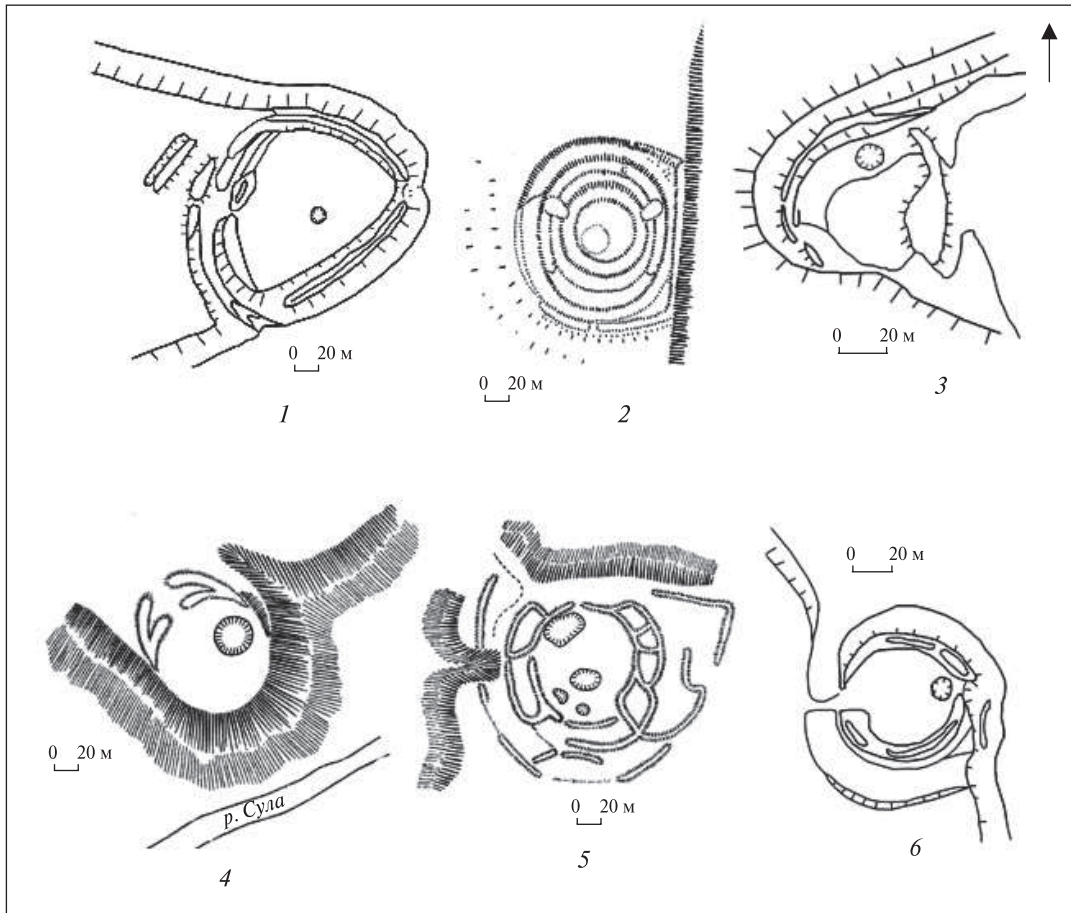

Рис. 2. Плани городищ: 1 — Бубнівська Слобідка; 2 — Каленики; 3 — Золотоноша; 4 — Кизивер; 5 — Лящівка; 6 — Чутівка

ния... 1984, с. 163; Моргунов 1990, с. 106; 1996, с. 116—120; Вітрик 1991, с. 95—96).

Лящівка Чорнобаївського р-ну Черкаської обл. (рис. 2, 5). Комплекс розміщується на високому мисі (26 м) третьої надзаплавної тераси правого берега Сули, мав округлу лінію валів та ровів діаметром 50 м. За Ю.Ю. Моргуновим, на цьому місці спочатку існувало відкрите селище X — середини XI ст. (5,0 га); поряд селище (2,0—3,0 га) XII—XIII ст. Вздовж схилу річки помітно двоярядний ескарп Змієвого валу (Копилов 1949, с. 250—251; Раппопорт 1956, с. 58—59; Ляпушкин 1961, с. 334—335; Древнерусские поселения... 1984, с. 137, Кучера 1987, с. 21; Вітрик 1991, с. 94—95; Моргунов 1996, с. 114—116).

Чутівка Оржицького р-ну Полтавської обл. (рис. 2, 6). Городище розташоване на високому мисі (22 м) третьої надзаплавної тераси правого берега Сули, має округле планування (60 м у діаметрі) валу (завширшки до 26 м) та рову, з яким сполучається Змієвий вал. У північно-східному кутку, навпроти входу, є яма-колодязь (6,0 × 8,0 м). Ю.Ю. Моргунов датує пам'ятку

XI—XIII ст., а зведення валів — межею XI—XII ст. Із заходу був посад 500 × 120 м (16 га, за Ю.Ю. Моргуновим) зі знишеним валом, де знайдено матеріальні залишки X ст., а також амфори, шиферні пряслиця, скляний перстень. За 1,0 км на північ розміщений ґрунтовий могильник XI—XIII ст. (Ляпушкин 1948, с. 83—84; 1961, с. 346; Кучера 1979, с. 15—16; 1987, с. 20—21; Моргунов 1980, с. 23—24; 1990, с. 106; 1996, с. 107—108; Древнерусские поселения... 1984, с. 153).

Тарасівка Оржицького р-ну Полтавської обл. (рис. 3, 1). Городище влаштоване на високому краї (22 м) третьої надзаплавної тераси правого берега Сули, майданчик площею 0,8 га обмежений кільцевим валом та ровом. Прилеглий посад 200 × 150 м (2,0 га) захищений дугоподібним валом та ровом; на північ відходить ще один вал, який захищав підйом на городище або міг бути частиною Змієвих валів (М.П. Кучера). За Ю.Ю. Моргуновим, у X—XI ст. тут існувало відкрите поселення (5,0 га), укріплене наприкінці XI ст. Поблизу вздовж берега — два селища з аналогічними знахідками. Вважається

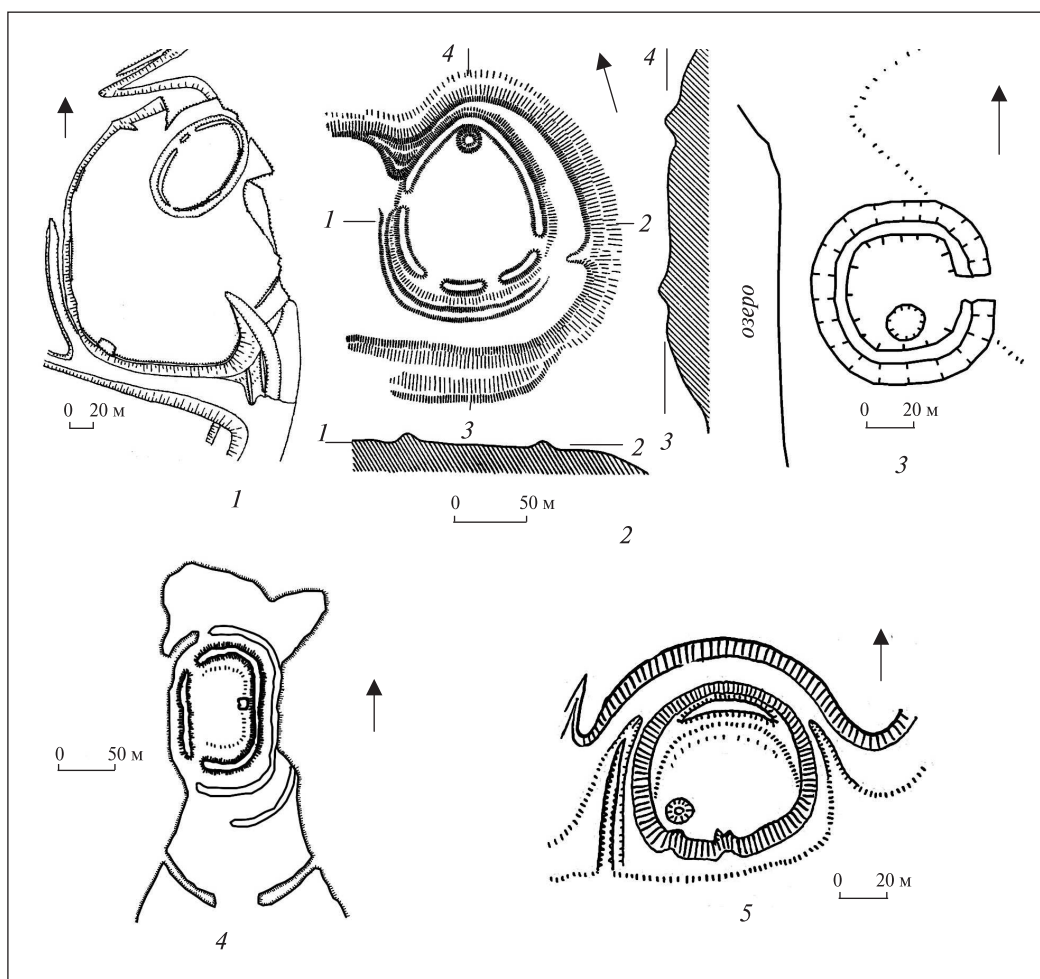

Рис. 3. Плани городищ: 1 — Тарасівка; 2 — Мащківці; 3 — Сенча; 4 — Бербениці; 5 — Кам'яне

ся літописним Горошином (Ляпушкин 1948, с. 84—85; 1961, с. 343—344; Копилов 1949, с. 250; Кучера 1979, с. 16; 1987, с. 19—20; Древнерусские поселения... 1984, с. 151; Моргунов 1980, с. 21—23; 1996, с. 105—107).

Мащківці Лубенського р-ну Полтавської обл. (рис. 3, 2). Городище займає високий мис (30—42 м заввишки) третьої надзаплавної тераси правого берега р. Сніпород, його оточує кільцевий вал і рів діаметром 90—110 м (0,8 га) зі входом у західній частині. У північному кутку зафіксовані залишки заглибини від ями-колодязя завширшки 22 × 24 м і завглибшки 3,0 м (є сходи), виритої до зведення украплень, що датуються фіналом роменської культури та давньоруським часом (за Ю.Ю. Моргуновим, у X—XI ст. існувало відкрите селище, в другій половині — кінці XI ст. тут зведені вали). До городища примикає селище площею 16 га, що датується давньоруським часом, а за 1,0 км на захід розміщується ґрунтовий могильник. Південніше городища розміщений валоподібний насип завдовжки приблизно 1,0 км; північний та східний краї мису мають ескарп

Змієвого валу. Вважається літописним Снепородом (Ляпушкин 1948, с. 86—87; 1961, с. 335—337; Копилов 1952, с. 311; Раппопорт 1956, с. 42, 70; Моргунов 1988а; 1990; 1996, с. 98—101; Древнерусские поселения... 1984, с. 152).

Сенча Лохвицького р-ну Полтавської обл. (рис. 3, 3). Городище I (Сампсонів острів) на краю широкого підвищення (3,0 м) першої надзаплавної тераси правого берега Сули (давній брід) підовальної форми 48 × 44 м (0,19 га), а також округлий вал середини XII ст. з проїздом зі сходу. У південній частині розташована кругла яма-колодязь діаметром 10,0 м і завглибшки 1,2 м. Ю.Ю. Моргунов датував пам'ятку від межі X—XI ст. до середини XIII ст. На схід та північ розміщене селище 4,0—5,0 га з давньоруським шаром, а також є окремі знахідки роменського посуду. Окрім того, неподалік розміщуються ще два городища, одне з яких вважається літописним Синцем (Ляпушкин 1948, с. 87—90; 1961, с. 340; Копилов 1949, с. 248; Кучера, Сухобоков 1971, с. 32—33; Сухобоков 1975, с. 58—60; Древнерусские поселения...

1984, с. 146, Моргунов 1996, с. 70—73; 2003, с. 13—16).

Бербениці Лохвицького р-ну Полтавської обл. (рис. 3, 4). Укріплення розташовані на мисі заввишки 29 м третьої надзаплавної тераси правого берега р. Суха Лохвиця. Майданчик округлий, його розміри 75 × 45 м (0,35 га), має подвійне кільце валів та ровів (зведені в середині XII ст.) з проїздами в південно- та північно-західній частинах. Біля східного краю прослідковується яма-колодязь 12 × 14 м, завглибшки 3,0 м. До укріплень примикає посад 1,6 га із невеликою частиною валу, а також селище більш ніж 5,0 га. Весь комплекс датується XI — серединою XIII ст. (Моргунов 1988, с. 203; 1990а, с. 105; 1996, с. 61—63; Приймак 1991, с. 80).

Кам'яне Лебединського р-ну Сумської обл. (рис. 3, 5). Городище розташоване на мисі високого правого берега Псла, майданчик округлий, його розміри 50 × 60 м. З напольного боку є вал і рів, що ремонтувалися, а за ними на 200 м простягалися синхронні селище та курганний могильник (2,5 га). Майданчик нахилений на південний захід, де було влаштовано яму-колодязь діаметром 12,0 м і завглибшки 2,0 м. На городищі домінують матеріальні залишки роменської культури, на селищі (10 га) навпаки — XII—XIII ст. Серед знахідок — шиферні пряслиця та скляні браслети (Ляпушкин 1948, с. 75—76; 1952, с. 285—306; 1961, с. 256—258; Кучера, Сухобоков 1971, с. 25—26; Древнерусские поселения... 1984, с. 157—162; Сухобоков 1992, с. 163—166).

Зелений Гай Лебединського р-ну Сумської обл. Комплекс складається з двох городищ на мисах корінного берега Псла. Майданчик Малого городища в плані підтрикутної форми розмірами 75 × 65 × 60 м. У південно-східній частині «кокошнікоподібний» вал зі слідами проїзду, а також помітно невисокий вал по периметру майданчика. У південно-західній частині виявлено яму-колодязь розмірами 25 × 15 м та завглибшки 5,0 м. Селище розташоване за 150 м на північ, розміри невідомі. Поряд великий курганний могильник із 2400 насипів. Відмічено матеріальні залишки роменської культури та давньоруського часу (Ляпушкин 1948, с. 68—69; 1961, с. 255—256; Древнерусские поселения... 1984, с. 157; Сухобоков 1992, с. 145—146).

Глинське Зіньківського р-ну Полтавської обл. (рис. 4, 1). Пам'ятка розташована на трьох останцях корінного правого берега Ворскли (до 40 м заввишки). Складається з двох городищ — західного (60 × 47 м) та східного (67 ×

44 м), що мають яйцеподібну в плані форму і відокремлені від плато ровами в природних западинах і потужними валами. На західному є в'їзд, розташований посередині валу, а на східному — два по кутках від валу. На обох краях мисів (куди спрямований нахил майданчиків) зафіксовані ями-колодязі діаметром 15—16 м і завглибшки близько 2,0 м. М.П. Кучера та О.В. Сухобоков відзначали наявність зруйнованих укріплень роменського часу. Домінує кераміка роменської культури, знайдено також і матеріали XII—XIII ст. Поряд курганний могильник з сіверянськими (X ст.) та пізнішими похованнями (Ляпушкин 1961, с. 249; Кучера, Сухобоков 1971, с. 14—15; Древнерусские поселения... 1984, с. 169—170).

Зарічне Тростянецького р-ну Сумської обл. (рис. 4, 2). Городище II влаштоване на довгому високому мисі правого берега заплави Ворскли. Займає підряд три майданчики, розміри яких визначені природними особливостями мису: перший овально-видовжений мисовий майданчик 130 × 60 м відокремлений валом і ровом з напольного боку; другий, середній, підпрямокутний майданчик 75 × 80 м, перегороджений валом і ровом у місці природної западини; третій, зовнішній, майданчик підпрямокутної форми 30 × 80 м, відокремлений валом та ровом у місці повороту мису. Над південно-західним краєм городища проходить дорога, на місці якої вали мають розриви, а рови — перемички. Біля північно-східної частини мису, навпроти входу, прослідковані залишки округлої ями діаметром 10—12 м і завглибшки 1,5 м. На пам'ятці знайдено кераміку роменської культури. За 1,0 км вгору за течією розміщене городище I та селище (5,0 га), які датуються IX—XIII ст. (Третьяков 1947, с. 125; Ляпушкин 1961, с. 304—305; Кучера, Сухобоков 1971, с. 11—12).

Ніцаха Тростянецького р-ну Сумської обл. (рис. 4, 3). Городище II (Малий Балкан) розкинулося на високому мисі з крутими схилами, має майданчик овальної форми, розміри 38 × 32 м. Вал та рів відокремлюють мис від плато, також наявні ескарпи, посередині розміщено в'їзд. По периметру тягнеться валоподібний насип. У мисовій частині, навпроти в'їзду, помічено круглу яму діаметром 10 м та завглибшки 1,5 м. Поряд розміщується городище I, спільний посад та селище, а також курганний могильник, який нараховував понад 500 насипів. На думку О.В. Сухобокова, населення роменської культури освоїло обидва городища й плато між ними, а на посаді та селищі вияв-

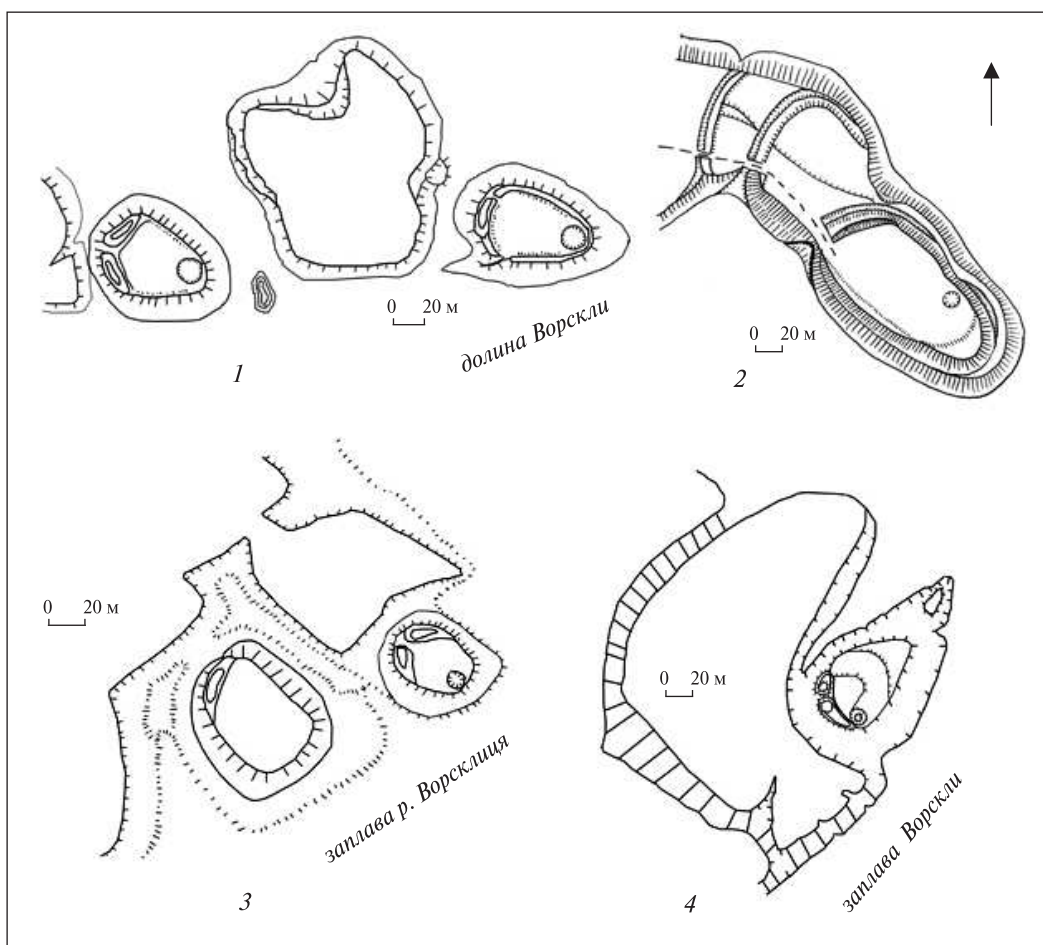

Рис. 4. Плани городищ: 1 — Глинське I і II; 2 — Зарічне; 3 — Ніцаха; 4 — Хотмизьк

лено кераміку XII—XIII ст. (Ляпушкін 1961, с. 337—338; Кучера, Сухобоков 1971, с. 8—9; Сухобоков 1975, с. 33—34; 1992, с. 152—154; Древнерусские поселения... 1984, с. 165—166).

Хотмизьк Борисівського р-ну Білгородської обл. (рис. 4, 4). Городище займає високий мис зі стрімкими схилами правого берега Ворскли, має потужний вал та рів із напольного боку. Округло-видовжене за формою, його розміри 60 × 50 м, посередині валу помітний проїзд, рів без перемички. Перед самим валом на краю майданчика збереглася кругла яма-колодязь діаметром 12 м і завглибшки понад 3,5 м. З напольного боку є захищений яр посад, тут валу не помітно, загальна його площа 300 × 200 м. Є також селище розмірами 400 × 150 м. Скрізь знайдено кераміку роменської культури та XII—XIII ст. (Ляпушкін 1948, с. 60—61; 1961, с. 312; Кучера, Сухобоков 1971, с. 7—8).

За складеним каталогом можна зробити висновки про спільні риси описаних пам'яток, що дозволить у цілому краще розібратися в поставленому питанні. Отже, площа всіх описаних городищ або їхніх дитинців

із ямами-колодязями завжди менша за 1,0 га. Загалом, більшість середньовічних городищ має незначну площу (Сухобоков 1992, с. 147). Брак (якщо це так) подібних об'єктів на значних поселеннях може свідчити про відсутність потреби в них через можливу наявність поряд відкритого джерела, чи, принаймні, не таку нагальну потребу, як на описаних малих городищах, де вони відігравали важливу роль. Доказом цього може бути влаштування ям-колодязів подалі від небезпеки — неподалік від зовнішніх валів та навпроти входу на іншому боці майданчика. Винятком є дитинець Хотмизького городища, під валом якого розміщено яму-колодязь, але його додатково захищав посад із напольного боку.

Крім того, лише городище Сенча (Сампсонів острів) займає низьке топографічне положення на краю широкого підвищення (3,0 м заввишки) першої надзаплавної тераси правого берега Сули, в той час як усі інші розміщуються на високих мисах чи останцях (від 10 до 45 м заввишки). Інша спільна особливість — геометрично округла або наближена до такої

форма оборонних споруд чи майданчиків городищ. Дві пам'ятки (Зелений Гай і Хотмизьк) мають підтрикутну форму і лише городище Зарічне має складне планування із суміжним просторовим розташуванням трьох укріплених частин, які розміщені на одній природно-топографічній ділянці місцевості з розчленованою структурою оборонних ліній неправильної геометричної форми (Кучера 1999, с. 26). Також 11 городищ мають зведені по периметру оборонні споруди — навколо майданчика та ями-колодязя. Городища Каленики та Бербениці мають подвійне кільце валів та ровів. Шість пам'яток мисові, з валами та ровами лише з боку плато. Також п'ять пам'яток мають поблизу залишки Змієвих валів (або припускається, що це вони), хоча це більше викликано їхнім розміщенням у Посуллі та Подніпров'ї (де й біля інших проходять укріплення), а не намаганням підвести вали до пунктів з ямами-колодязями.

Головною спільною рисою всіх описаних пам'яток є наявність біля них відкритих поселень, посадів чи інших городищ. Так, 14 городищ мають поряд селища (біля Тарасівки — два) площею від 1,5 до 25 га. Городище Чутівка, що не має селища, оточує великий посад площею 5,0 га. Городища Глинське I і II, які теж не мають селищ, розміщені поряд, тобто й вони мали сусіднє населення. Більше того, п'ять городищ мають посади навколо дитинців з ямами-колодязями, які лише в дитинцях і розміщені. Шість городищ сусідять з іншими (Кизивер — навіть з двома), які, окрім Глинського I та II, не мають ям-колодязів. Поряд із сімома городищами розташовані ґрунтові або курганні могильники. Важливо, що супровідні поселення виникають уже в державний час, що пов'язано з демографічною ситуацією (природною чи штучною), зміною ролі та функції поселення або з іншими причинами.

Ці дані свідчать про те, що описані городища не були рядовими поселеннями, а відігравали більш-менш важливу роль у військовому чи економічному житті населення роменської культури та пізніше. Це, зокрема, підтверджується продовженням життя на пам'ятках в X—XIII ст. Так, у цій групі є відомі літописні міста Горошин та Снепород, а біля літописного Синця розміщене городище Сенча. На високий статус деяких із них може вказувати розміщення поряд великих могильників (Сухобоків 1992, с. 147). Іншою ознакою є наявність важливої частини середньовічного поселення міського типу — посаду, де й вирувало еко-

номічне та виробниче життя, а також присутність біля всіх цих пам'яток великих відкритих поселень. Про важливість декотрих городищ міського типу свідчать протоагломерації, які вони створювали із сусідніми городищами чи селищами. Деякі з них підпадають під класифікацію О.П. Моці як протоміста (Моця 1985; 2002). Знахідки імпортих речей, скляних браслетів і овруцького пірофіліту свідчать про високий соціальний статус мешканців окремих городищ.

Поява та функціонування розглянутих споруд — доволі складне питання: адже вони не вивчені детально. М.П. Кучера розділив усі пам'ятки з ямами-колодязями на три основні групи: VIII—X, IX—XIII та XI—XIII ст. (Кучера 2000, с. 94, 96—97), ґрунтуючись лише на датуванні городищ. Цей поділ дослідник застосував для всієї території України. Отже, потрібно спробувати хронологічно атрибутивувати кожен лівобережну пам'ятку, щоб визначити походження та функцію об'єктів.

Єдиною ямою-колодязем достовірно роменського часу можна вважати об'єкт на городищі Зарічне, яке одношарове і належить суто роменській культурі. Також на шести городищах відмічено роменський культурний шар, перекритий давньоруським, але влаштування об'єктів можна датувати сіверянським часом. Так, на мисовій частині городища Ніцаха II (Малий Балкан) знайдено фрагменти роменської ліпної та гончарної (XI—XIII ст.) кераміки. Розріз валу дав змогу О.В. Сухобоківу виділити два основні будівельні періоди — VIII—X (XI) ст. та XI—XIII ст., але наявність роменських решток лише на дитинці та ззовні під його валами дає змогу говорити про його побудову та влаштування водозбірної ями сіверянським населенням. Яма на городищі Кам'яному, найвірогідніше, датується сіверянським часом, адже матеріали давньоруської культури з'являються тут лише від XII ст. На Глинському городищі скрізь присутня кераміка роменської культури та XII—XIII ст. На східному городищі помітні залишки згорілого валу поверх роменського шару. Схожа ситуація і на комплексі пам'яток біля хут. Зелений Гай. Сюди також можна віднести і Хотмизьке городище, де знайдено кераміку роменського часу та матеріали XII—XIII ст. (Ляпушкин 1948, с. 68—69; 1961, с. 249, 255—256, 304—305, 313; Кучера, Сухобоків 1971, с. 7—8, 11—15, 25—26; Древнерусские поселения... 1984, с. 157—162, 169—170; Сухобоків 1992, с. 155; Кучера 2000, с. 94).

Ями-колодязі на чотирьох пам'ятках (Бубнівська Слобідка, Каленики, Золотоноша та Бербениці), найвірогідніше, зведені не сіверянським населенням і хронологічно належать до давньоруського часу (Ляпушкин 1961, с. 324—325, 330; Кучера 1971, с.13—15; 1978, с. 21—31; 1979, с. 9—11; Древнерусские поселения... 1984, с. 134—136; Моргунов 1988, с. 203; 1990а, с. 105; 1996, с. 61—63; Приймак 1991, с. 80).

Інші шість пам'яток мають культурні відкладення в межах X — середини XIII ст. На деяких з них оборонні споруди зведені вже в давньоруський час. Ями-колодязі цієї групи без детальних розкопок датувати неможливо. Тобто, вказані споруди зводились і населенням роменської культури, і в часи Київської Русі. Ця тенденція прослідковується й на правобережних та західних пам'ятках. Так, на шести суто уличьких городищах є ями-колодязі, а дві пам'ятки у басейні Пруту і п'ять на Волині виникли в додержавний час (Кучера 2000, с. 94—95). Отже, можна говорити про влаштування ям-колодязів населенням літописних племен у додержавний період, а також про збереження цієї традиції в часи Київської Русі.

Щодо функції цих об'єктів, то остаточно його можна буде вирішити після їхніх розкопок. Але дослідники вказують на забезпечення мешканців городищ свіжою чи накопиченою водою, про що є згадки в літописах (Раппопорт 1956, с. 148—149; Веремейчик, Готун 1995; Моргунов 2005, с. 141). М.П. Кучера стверджу-

вав, що поява ям-колодязів спричинена небезпекою нападу на городище та їхнім використанням під час облоги. П.О. Раппопорт пише про досить рідкісні зтяжні облоги на початку II тис., які були можливі лише силами ранньофеодальних держав, а не племінних союзів чи кочовиків (Раппопорт 1956, с. 146—147). У той же час автор відзначає, що в невисоко розміщених поселеннях колодязі мали бути звичним явищем.

Таким чином, вдалося виділити ряд спільних рис для городищ Лівобережжя Дніпра із залишками ям-колодязів, які можна вважати тенденцією. Сюди входять: висока топографія, площа захищеного по колу майданчика не більша ніж 1,0 га, влаштування об'єктів подалі від небезпеки, наявність захищеного посаду, відкритого селища чи могильника, важливе економічне та стратегічне значення пам'ятки, високий соціальний статус деяких їхніх мешканців. Визначивши датування городищ та ймовірний час влаштування ям-колодязів, можна стверджувати про додержавну традицію, а також про її продовження в часи Київської Русі. Тобто, описані поселення відігравали важливу роль і в сіверянському суспільстві (центри протоагломерацій, певних груп населення), і в Давньоруській державі (вже були протомістами, розміщуються на захищеному прикородонні).

Варто зазначити, що подальша розробка теми потребує детального дослідження всіх об'єктів, їхньої конструкції, функції та датування.

- Веремейчик О.М., Готун І.А. Колодязі на давньоруських сільських поселеннях // Археологія. — 1995. — № 4. — С. 82—94.
- Вітрик І.С. Городища нижньої течії Сули // Археологія. — 1991. — № 1. — С. 90—106.
- Древнерусские поселения Среднего Поднепровья (археологическая карта). — К., 1984.
- Копилов Ф.Б. Посульська експедиція 1945—1946 рр. // АП УРСР. — 1949. — 1. — С. 246—253.
- Копилов Ф.Б. Посульська експедиція // АП УРСР. — 1952. — 3. — С. 307—311.
- Кучера М.П. Древньоруські городища біля хутора Кизивер // Археологія. — 1964. — XVI. — С. 103—118.
- Кучера М.П. Звіт про роботу розвідзагону по обстеженню городищ Київщини у 1971 р. // НА ІА НАНУ. — 1971/17.
- Кучера М.П. Отчет о работе экспедиции по исследованию Змиевых валов в 1979 г. // НА ІА НАНУ. — 1979/24.
- Кучера М.П. Отчет о работе экспедиции по исследованию Змиевых валов в 1987 г. // НА ІА НАНУ. — 1987/12.
- Кучера М.П. Слов'яно-руські городища VIII—XIII ст. між Саном і Сіверським Дінцем. — К., 1999.
- Кучера М.П. Залишки водозбірних споруд на слов'яно-руських городищах X—XIII ст. // Археологія. — 2000. — № 2. — С. 94—100.
- Кучера М.П., Сухобоков О.В. Звіт про роботу Лівобережного розвідзагону Інституту археології АН УРСР за 1971 р. // НА ІА НАНУ. — 1971/17а.
- Ляпушкин И.И. Отчет о работе Днепровской Левобережной археологической экспедиции Института истории материальной культуры АН СССР, 1948 г. // НА ІА НАНУ. — 1948/23.
- Ляпушкин И.И. Дослідження Дніпровської лівобережної експедиції 1947—1948 рр. // АП УРСР. — 1952. — 3. — С. 285—306.

- Ляпушкин И.И.* Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа. — М.; Л. — 1961 (МИА. — 104).
- Моргунов Ю.Ю.* Отчет о работе разведочной группы ИА АН СССР в 1980 году на территории Сумской, Черниговской и Полтавской областей УССР // НА ИА НАНУ. — 1980/65.
- Моргунов Ю.Ю.* Древнерусские городища в окрестностях летописного города Лохвицы // СА. — 1988. — № 2. — С. 194—206.
- Моргунов Ю.Ю.* Раскопки городища летописного г. Снепорода // Охрана и исследования памятников археологии Полтавщины. Областной научно-практ. семинар. Тез. докл. и сообщений. — Полтава, 1988а. — С. 37—38.
- Моргунов Ю.Ю.* Новые исследования летописного г. Снепорода // Охорона і дослідження пам'яток археології Полтавщини. Третій обл. науково-практ. семінар. Тези доп. — Полтава, 1990. — С. 164—166.
- Моргунов Ю.Ю.* Функциональное назначение пограничных городищ Юго-Восточной Руси // Археологические исследования на Полтавщине. — Полтава, 1990а. — С. 95—109.
- Моргунов Ю.Ю.* Древнерусские памятники поречья Сулы. — Курск, 1996.
- Моргунов Ю.Ю.* Сампсониев Остров: пограничная крепость на посульской окраине Южной Руси в XI—XIII вв. — М., 2003.
- Моргунов Ю.Ю.* К изучению южнорусских колодцев X—XIII вв. // РА. — 2005. — № 3. — С. 141—148.
- Моця А.П.* К проблеме градообразования на Левобережье Днепра в XI—XII вв. // Тез. докл. советской делегации на V Междунар. конгрессе славянской археологии. — М., 1985. — С. 62—63.
- Моця О.П.* Протоміста Київської Русі (на прикладі Дніпровського Лівобережжя) // Наукові записки. — К., 2002. — 20. — С. 8—11 (Історичні науки. — Ч. 2).
- Моця А.П., Халиков А.Х.* Булгар—Киев. Пути—связи—судьбы. — К., 1997.
- Приймак В.В.* Про деякі роменські й давньоруські пам'ятки середнього Посулля // 100-річчя Полтавського музею: мат-ли конф. — Полтава, 1991. — Ч. 2. — С. 79—82.
- Раппопорт П.А.* Очерки по истории русского военного зодчества X—XIII вв. — М.; Л. — 1956 (МИА. — 52).
- Сухобоков О.В.* Славяне Днепровского Левобережья (роменская культура и ее предшественники). — К., 1975.
- Сухобоков О.В.* Дніпровське лісостепове Лівобережжя у VIII—XIII ст. — К., 1992.
- Третьяков П.М.* Стародавні слов'янські городища у верхній течії Ворскли // Археологія. — 1947. — 1. — С. 123—140.

Надійшла 25.01.2011

В.С. Жигола

СРЕДНЕВЕКОВЫЕ ГОРОДИЩА ДНЕПРОВСКОГО ЛЕВОБЕРЕЖЬЯ С ОСТАТКАМИ ВОДОСБОРНЫХ СООРУЖЕНИЙ

Особенной чертой некоторых городищ на территории Украины, в частности Левобережья Днепра конца I — начала II тыс., является наличие в середине защищенной площадки больших ям, которые исследователи определяют как водосборные резервуары или колодцы. В историографии им уделено немного внимания, так как они плохо исследованы. По нашему мнению, для полного раскрытия вопроса нужно указать возможное более точное датирование ям-колодцев. Поставленная задача требует создания каталога левобережных городищ с ямами-колодцами с учетом их параметров. В него внесены 16 объектов, описанных М.П. Кучерой, а также добавлено не упомянутое им городище, исследованное Ю.Ю. Моргуновым.

На основе составленного каталога можно сделать выводы об общих чертах описанных памятников, что позволит в целом лучше разобраться в поднятом вопросе. Площадь всех городищ или их детинцев с ямами-колодцами всегда менее 1,0 га. Городища размещаются на высоких мысах или останцах. Другой общей чертой есть геометрически округлая или приближенная к такой форма оборонительных сооружений или площадок городищ. В 11 по периметру есть оборонительные сооружения — вокруг площадки или ямы-колодца. Главной общей чертой всех перечисленных городищ есть наличие возле них открытых поселений, посадов или других городищ: 14 из них имеют рядом селища площадью от 1,5 до 25 га.

Единственной ямой-колодцем достоверно роменского времени может считаться объект на однослойном городище Заречное, которое принадлежит лишь роменской культуре. Также на шести городищах отмечено роменский культурный слой, перекрытый древнерусским, но устройство объектов можно датировать северянским временем. Ямы-колодцы на четырех памятниках, вероятнее, возведены не северянским населением и хронологически принадлежат к древнерусскому времени. Остальные шесть памятников имеют культурные отложения в рамках X — середины XIII вв. На некоторых из них оборонительные сооружения возникли уже в древнерусское время. Ямы-колодцы этой группы без детальных раскопок датировать невозможно. То есть, все сооружения возводились и населением роменской культуры, и во времена Киевской Руси.

Описанные поселения играли важную роль как в северянском обществе (центры протоагломераций, некоторых групп населения), так и в Древнерусском государстве (уже являются протогородами, размещаются на защищенном пограничье). Следует заметить, что дальнейшая разработка темы нуждается в детальном исследовании всех объектов, их конструкций, функции и датирования.

MEDIAEVAL HILL-FORTS OF THE DNIPRO RIVER LEFT BANK REGION WITH THE REMAINS OF DRAINAGE STRUCTURES

The peculiar feature of certain hill-forts on the territory of Ukraine, particularly on the left bank of the Dnipro River of the 1st and the beginning of the 2nd millennia, is the existence in the centre of the protected areas of large pits which are determined by the scholars as drain reservoirs or wells. They are given little consideration in historiography because they are hardly studied. In the author's opinion, for the full resolution of this issue it is necessary to determine possible more precise dating of the pits-wells. The assigned task requires creating a catalogue of the left bank hill-forts with the pits-wells taking into account their parameters. Into the catalogue there have been included 16 objects described by M.P. Kuchera, as well as a hill-fort not mentioned by him but studied by Yu.Yu. Morhunov.

Based on the catalogue it is possible to make conclusions about the general features of the sites described which will allow to understand better the raised issue in general. Area of all hill-forts or their dytynets (citadel) with pits-wells is always less than 1,0 hectare. Hill-forts are situated on high headlands or outliers. Another common feature is geometrically rounded or close to that the form of defensive structures or areas of the hill-forts. 11 hill-forts have in their perimeter defensive structures: around the area or around the pit-well. The main common feature of the hill-forts mentioned is the existence of undefended settlements, posads (trading quarters) or other hill-forts: 14 of them have settlements of the area from 1,5 to 25 hectares next to them.

The only pit-well authentically of the Romenska culture period can be considered an object at Zarichne hill-fort which is single-layered and belongs only to Romenska culture. Also, the layer of Romenska culture was identified at six hill-forts and it was covered with the Ancient Rus period layer but the arrangement of objects can be dated by the Siveryans period. Pits-wells at four sites most probably were constructed not by the Siveryans, and they chronologically belong to the Ancient Rus period. The other six sites contain cultural deposits within the period from the 10th c. to the middle of the 13th c. Defensive structures at some of them appeared in the Ancient Rus period already. Pits-wells of this group can not be dated without the detailed excavations. In other words, all structures were erected both by the population of Romenska culture, and during the times of Kyiv Rus.

The settlements described played an important role both in the community of the Siveryans (centres of proto-agglomeration and of certain groups of population), and in the Ancient Rus state (they already become proto-cities, and are situated in the protected frontier). It should be noted that the further development of the issue requires the detailed research of all objects, of their constructions, function and dating.

The only pit-well authentically of the Romenska culture period can be considered an object at Zarichne hill-fort which is single-layered and belongs only to Romenska culture. Also, the layer of Romenska culture was identified at six hill-forts and it was covered with the Ancient Rus period layer but the arrangement of objects can be dated by the Siveryans period. Pits-wells at four sites most probably were constructed not by the Siveryans, and they chronologically belong to the Ancient Rus period. The other six sites contain cultural deposits within the period from the 10th c. to the middle of the 13th c. Defensive structures at some of them appeared in the Ancient Rus period already. Pits-wells of this group can not be dated without the detailed excavations. In other words, all structures were erected both by the population of Romenska culture, and during the times of Kyiv Rus.

The settlements described played an important role both in the community of the Siveryans (centres of proto-agglomeration and of certain groups of population), and in the Ancient Rus state (they have already become proto-cities, and were situated in the protected frontier). It should be noted that the further development of the issue requires the detailed research of all objects, of their constructions, function and dating.